

ПОСТАТЬ ВОЛОДИМИРА НАУМЕНКА (1852 – 1919) У СПОГАДАХ ЙОГО СУЧАСНИКІВ

VOLODYMYR NAUMENKO (1852 – 1919) IN THE MEMORIES OF HIS CONTEMPORARIES

У статті здійснено аналіз масиву спогадів та некрологів про видатного українського педагога, філолога, етнографа, редактора, громадського діяча В. Науменка, написаних його сучасниками. Мета публікації – визначення інформаційного потенціалу і значення мемуарів для дослідження біографії ученого та реконструкції його просопографічного портрету. Актуальність та наукова новизна публікації спричинена необхідністю узагальнення відомостей про життя і діяльність В. Науменка та залучення до наукового обігу його багатогранного творчого доробку. У статті проаналізовано спогади видатних учасників українського національного руху кінця XIX – початку XX ст. Є. Чикаленка, С. Єфремова, В. Леонтовича, С. Русової та ін., а також некрологи авторства В. Міяковського, Д. Дорошенка, П. Зайцева. Встановлено, що у цих джерелах зосереджено вагомий пласт інформації, що дає можливість уточнити ряд деталей життєпису В. Науменка та дослідити його постать в контексті епохи.

Стаття ґрунтується на засадах історизму, об'єктивності та системності. Застосовано загальнонаукові, історичні та джерелознавчі методи дослідження: аналітичний, синтетичний, логічний, ретроспективний, біографічний, евристичний, археографічний, критичний та інші. Уточнено низку фактів біографії В. Науменка, зокрема відомості про його громадську діяльність упродовж 1890-х – 1918 років. Визначено риси просопографічного портрету ученого, його ставлення до результатів власної праці та подій епохи, особливості взаємовідносин з оточенням. У висновках акцентовано увагу на значенні масиву спогадів і некрологів сучасників В. Науменка як частини джерельної бази комплексного дослідження життєпису ученого, оцінки його творчого доробку та укладання бібліографії праць.

Ключові слова: спогади, некрологи, В. Науменко, біографія, просопографія, джерельна база, український національний рух, спадщина.

The complex of memoirs and obituaries about the famous Ukrainian teacher, philologist, ethnographer, editor, public figure V. Naumenko, written by his contemporaries is analyzed in article. The purpose of the publication is to determine the information potential and significance of the memoirs for the study of the biography of the scientist and the reconstruction of his prosopographic portrait. The relevance and scientific novelty of the publication is due to the need to summarize information about the life and work of V. Naumenko and involvement his multifaceted creative work in the scientific circulation. The memories of active participants of the Ukrainian national movement of the late XIX - early XX centuries. Ye. Chykalenko, S. Yefremov, V. Leontovych, S. Rusova, etc., and obituaries by V. Miyakovskiy, D. Doroshenko, P. Zaitsev are analyzed in article. It is established that a significant layer of information is concentrated in these sources, which makes it possible to clarify a number of details of the biography and explore the figure in V. Naumenko in the context of the era.

The article is based on the principles of historicism, objectivity and systematicity. General scientific, historical and source research methods are used. There are analytical, synthetic, logical, retrospective, biographical, heuristic, archeographic, critical and other methods. A number of facts of V. Naumenko's biography have been clarified, in particular information about his public activity during the 1890s and 1918s. The features of the prosopographic portrait of the scientist, his attitude to the results of his own work and the events of the epoch, the peculiarities of the relationship with the environment are determined. The conclusions emphasize the importance of complex of memoirs and obituaries of V. Naumenko's contemporaries as part of the source base of a comprehensive study of the scientist's biography, evaluation of his creative work and compilation of bibliography.

Key words: memoirs, obituaries, V. Naumenko, biography, prosopography, source base, Ukrainian national movement, heritage.

УДК 930.2:929Науменко
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2022/48.2.7>

Якобчук Н.О.,

канд. іст. наук,

ст. науковий співробітник відділу педагогічного джерелознавства та біографістики

Державної науково-педагогічної бібліотеки України

імені В.О. Сухомлинського

Національної академії

педагогічних наук України

Постановка проблеми. У комплексі джерел особового походження, значний інформаційний потенціал має мемуарій (спогади, щоденники, згадки у некрологах). Вони насамперед дають можливість дослідити ключові етапи біографії історичної постаті. Незважаючи на суб'єктивізм, що є наслідком особистої думки та переконань автора, ці джерела містять цінний пласт соціально-психологічної та просопографічної інформації, що «оживить» життєпис, не замкнувши його у наборі «сухих фактів». Мемуари містять деталі, що відсутні в інших документах і дозволяють проаналізувати не лише етапи життєвого шляху особистості, але й зрозуміти мотиви вчинків, особливості характеру, почуття, настрої, простежити взаємовідносини з оточенням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблемі залучення мемуаристики до джерельного комплексу біографічних та історико-просопографічних досліджень присвячено ряд наукових праць, зокрема статті Н.І. Любовець, С.М. Ляшко, І.М. Старовойтенко та ін. [14, с. 277-291; 15, с. 27-50; 33, с. 50-66].

Мемуари займають особливе місце у джерельній базі дослідження життєвого та творчого шляху Володимира Павловича Науменка. Учений належав до плеяди активних учасників українського національного руху кінця XIX – початку XX ст., які присвятили свою працю відродженню громадсько-політичного життя, культури, мови та формуванню самосвідомості рідного народу. Талановитий педагог, філолог, літературознавець, фольклорист,

громадський діяч, багаторічний редактор журналу «Киевская Старина», член Київської Старої громади та багатьох громадських та освітніх організацій України, міністр освіти Української Держави, він був одним із яскравих «облич» своєї епохи, знаним і шанованим сучасниками освітянином та інтелектуалом.

До початку 1990-х років постать В. Науменка залишалася забутою, викресленою зі сторінок наукових студій, адже на його імені лежав ярлик «українського буржуазного націоналіста». Творчий доробок ученого не вивчався, а наукові праці не друкувалися. Лише після проголошення незалежності України науковий інтерес до життєвого шляху, багатогранної діяльності та творчої спадщини діяча поступово посилювався. А від початку XXI ст. вони стали об'єктом дослідження у наукових статтях, монографіях істориків, джерелознавців, літературознавців, освітян, етнографів. До дослідження біографії В. Науменка в контексті його діяльності зверталися Л. Вегера, Ю. Дзеджула, А. Діба, І. Ільєнко, І. Клименко, М. Кучинський, Є. Пайкова, І. Павлюк, Н. Побірченко, І. Скоропад, [2, с. 112-118; 3, с. 3-4; 4, с. 3; 9, с. 4; 10, с. 3; 11, с. 36-40; 12, с. 103-114; 25, с. 225-227; 26, с. 90-102; 28, с. 516-524; 30, с. 224-231; 32, с. 56-58]. Упродовж 1998-2000-х рр. опубліковано кілька монографій (автори М. Палієнко, І. Абдул), написано дисертаційне дослідження (автор І. Скоропад), присвячені громадській, видавничій та педагогічній діяльності ученого [1; 27; 31]. Окремі важливі факти його біографії знаходимо у численних довідкових виданнях, що виходили друком від 1995 року [18, с. 454-455; 19, с. 1716; 20, с. 217-218; 21, с. 104-105; 22, с. 123-128; 23, с. 133-134; 24, с. 228].

Метою нашої статті є джерельний аналіз масиву спогадів сучасників В. Науменка та некрологів, присвячених його пам'яті, визначення їх значення та інформаційного потенціалу для дослідження біографії ученого та реконструкції його просопографічного портрету. Актуальності та наукової новизни публікації надає необхідність узагальнення відомостей життєпису та залучення до наукового обігу багатогранного творчого доробку В. Науменка.

Виклад основного матеріалу. У спогадах Є. Чикаленка, С. Єфремова, В. Леонтовича, Л. Міщенко, С. Русової, та інших, а також некрологах авторства В. Міяковського, Д. Дорошенка, П. Зайцева зосереджено вагомий пласт інформації, що дає можливість уточнити ряд деталей біографії та дослідити його постать в контексті епохи. Більшість з вказаних громадських діячів знали В. Науменка особисто, тому їх спогади мають особливу цінність, незважаючи на те, що обсяг відомостей про останнього у них варіюється від кількох коротких суджень до розлогих описів.

Цікавий і чи не найбільший пласт інформації про громадську та видавничу діяльність В. Науменка відклався у працях Є. Чикаленка «Спогади» та «Щоденник». Євген Харлампович спочатку знав ученого заочно, як редактора журналу «Киевская старина», і підтримував з ним епістолярний діалог. Від 1900 р., коли він з родиною оселився у Києві, вони познайомилися ближче та співпрацювали у Київській Старій громаді. Зі спогадів Є. Чикаленка дізнаємося про атмосферу, в якій довелося працювати діячам українського національного руху, зокрема і В. Науменку. Він наголошував, що після прийняття Емського указу «українське життя було так придавлене і пригнічене, що нічим себе виявити не могло», а усі зусилля української національно-свідомої інтелігенції були спрямовані на скасування «цього ганебного закону» [35, с. 165-166]. Одним із першочергових завдань, що об'єднувало у 1890-х рр. ще мало-знайомих Євгена Харламповича і Володимира Павловича, був пошук можливості запровадити українську мову в шкільну освіту та відродження українського друкованого слова. Від 1898 р., коли Київським генерал-губернатором було призначено М. Драгомирова, на думку Є. Чикаленка, в українців з'явилася надія на поступки від царського уряду. Зокрема, на шпальтах «Киевской Старини» дозволили друкувати українську белетристику. Цього року в епістолярному діалозі Є. Чикаленка та В. Науменка постало питання публікації у журналі творів українською мовою: перший запропонував надавати за власний кошт платню авторам, які надсилали до редакції україномовні художні твори. Діячі вирішили цю проблему, а наслідком цього кроку стала публікація у журналі «Киевская Старина» оповідань Б. Грінченка, М. Коцюбинського, М. Чернявського, В. Винниченка.

Зі спогадів Є. Чикаленка стало відомо, що у грудні 1896 р. В. Науменко, як делегат від Київської громади, виступав з промовою на святкуванні 35-ліття літературної діяльності Д. Мордовця у Петербурзі. Вірогідно, на цьому заході він особисто познайомився з Євгеном Харламповичем, який представляв Одеську громаду. Останній описав бесіду з В. Науменком, який дуже переймався, що місцева «Петербурзька газета» назвала їх представниками «організованих громад», що може викликати негативну реакцію попечителя Київського учбового округу [35, с. 172].

Є. Чикаленко досить детально охарактеризував громадську діяльність ученого впродовж 1900-1907 років. Зокрема, він зазначав, що у 1900 р. Володимир Павлович був фактичним головою та керівником Київської Старої громади, яка тоді об'єднувала близько 25 учасників. На початку XX ст. він часто поєднував громадські справи з педагогічною роботою на посаді директора відкритої ним Київської приватної

гімназії. Важливе джерельне значення має вміщений у спогадах Євгена Харламповича опис зовнішності В. Науменка у віці 48 років (хоча автор помилково вказав, що він дещо старший): «Вище середнього зросту, тендітного складу з туберкульозним виглядом, з густою русявою бородою і таким же чубом, з ясними очима і дуже приємними рисами обличчя, він здавався років на 20 молодшим за свої 50 років і поряд зі своїми синами виглядав скоріше їхнім старшим братом, ніж батьком» [35, с. 212]. Він назвав Володимира Павловича дуже популярним у Києві педагогом, високоосвіченим інтелектуалом, а відзначаючи риси вдачі, підкреслив притаманні йому доброзичливість і надзвичайну тактовність у спілкуванні з людьми. Є. Чикаленка вражала дипломатичність ученого, вміння знаходити порозуміння та компроміси як з односторонцями, так із опонентами чи керівництвом державних установ. Також з його спогадів дізнаємося, що В. Науменку були властиві хороші ораторські здібності, вміння привернути до себе увагу людей, поступитися власними амбіціями заради результату спільної справи, а також виняткова безкорисливість у здійсненні громадських проєктів.

Значну джерельну цінність мають дуже детальні відомості про внесок В. Науменка у створення Словника української мови, який упродовж 1907-1909 рр. було видано за редакцією Б. Грінченка. Зі спогадів Є. Чикаленка стало відомо, що Володимир Павлович долучився до упорядкування згаданого видання у 1880-х рр., коли ним почали опікуватися Київська громада та редакція журналу «Киевская Старина». З числа членів громади – фахових філологів – було створено спеціальну комісію, яка, збираючись раз на тиждень, систематизувала та перевіряла зібраний матеріал, що накопичився від 1862 року. У 1900 р. упорядники прискорили редагування видання, позаяк планували подати його на конкурс на кращий український словник, оголошений Петербурзькою академією наук та фінансований коштом з фонду М. Костомарова (4000 крб). В. Науменко разом із Є. Тимченком тривалий час працювали над систематизацією слів, а згодом перший здійснив загальне редагування частини рукопису (перші літери), відмовившись від оплати за пророблену роботу. Продовжувати редагування словника йому було важко, адже багато часу відбирали викладацька робота у гімназії та редагування журналу «Киевская Старина». Тому члени Київської громади вирішили запросити до участі у проєкті Б. Грінченка. Володимир Павлович підтримав кандидатуру останнього, хоча всім громадівцям була відома складна вдача та «невживчивість» Бориса Дмитровича. Є. Чикаленко у деталях описав переговори комісії Київської громади з Б. Грінченком. Зокрема, зазначав, що він особисто та

інші представники Київської громади наполягали, щоб словник було видано у співавторстві Б. Грінченка та В. Науменка. Однак перший різко виступав проти того, обуривши цим громадівців. Позиція Володимира Павловича у цій ситуації вразила і захопила Є. Чикаленка, адже той дізнавшись про результати переговорів, власноруч зредагував договір з Б. Грінченком, відмовившись від друку свого імені на обкладинці видання. Ці відомості дають підстави стверджувати, що В. Науменко був надзвичайно дипломатичною людиною для якої на першому місці був результат справи, а не дріб'язковість та самолюбство. Хоча його ставлення до Б. Грінченка завжди було стриманим, адже запальність та егоїзм останнього не були йому до душі. Тому зі свого боку він активно виступав проти прийняття Бориса Дмитровича до Київської громади [35, с. 216-220].

У спогадах Є. Чикаленка важливий інформаційний потенціал також мають відомості про співпрацю В. Науменка із Загальноукраїнською безпартійною організацією (ЗУБО), Українською демократичною партією (УДП), та громадську діяльність упродовж 1905-1907 років. Так, вдалося з'ясувати, що у 1900 р. Київська Стара громада приєдналася до ЗУБО, а наступного року В. Науменка і М. Беренштама було обрано членами ради організації. Окрім них до ради увійшов Б. Грінченко та переобрали Є. Чикаленка, С. Єфремова, І. Стешенка. Володимир Павлович працював у раді ЗУБО до 1903 р., зокрема брав участь у зборах, присвячених розробці її програми. На відміну від молодших більш радикально налаштованих учасників, які висловлювалися за поглиблення і політизацію діяльності ЗУБО та українського національного руху загалом, він стверджував, що варто «держатися тільки традиції, яка вимагає від членів громад праці для національного відродження української нації». Учений доводив, що внесення до програми політичних та соціально-економічних пунктів може призвести до глибоких дискусій і внесе розбрат між її учасниками, загрожуючи в перспективі розпадом і ЗУБО, і громад [35, с. 248-249]. У цьому контексті на спільних засіданнях часто виникали гострі суперечки, зокрема за участі В. Науменка та Б. Грінченка. Вони стосувалися шляхів продажу книжок редакції «Киевской Старини», становища самого часопису тощо. Конфліктність та уїдливість Бориса Дмитровича, його манера дискутування з позиції прокурора завжди йшла у глибокий розріз із врівноваженістю та тактовністю В. Науменка. Володимир Павлович, будучи чудовим промовцем, любив, щоб його слухали і поважав думку опонента, вимагаючи натомість взаємної поваги до себе. Він об'єктивно сприймав критику на свою адресу, однак вважав, що та має бути висловлена у тактовній, а не у зверхній формі. Зі спогадів Є. Чикаленка також стало відомо про процес

трансформації ЗУБО в УДП та формування Української радикальної партії (УРП). Автор зазначав, що представники громадівського руху старшого покоління, до якого належав і Володимир Павлович, дуже стримано, а то й негативно, ставилися до політизації українського громадського життя. Внаслідок цього нові партії виникали в умовах суперечок, дискусій і непорозумінь, про які кілька років тому попереджав його В. Науменко.

На сторінках мемуарів Є. Чикаленка знаходимо цінну інформацію про умови праці В. Науменка у 1905 р., в контексті подій демократичної революції. Він та його колеги вживали заходів для скасування Емського указу, запровадження української мови у школах, але робити це було важко як фізично, так і емоційно: «Скрізь треба було напруженої праці, а ми сперечалися, сварилися за програми або в розпучі від того розбрату відмахувалися руками від праці і відходили розчаровані набік від громадської роботи» [35, с. 258]. В результаті зусиль членів ради УДП склалися звернення, клопотання та записки про скасування закону 1876 р., адресовані уряду Російської імперії від сенатів університетів України та відомих учених, а також було відряджено делегацію видатних українських громадських діячів на зустріч із прем'єр-міністром С. Вітте. До її складу увійшли: В. Науменко, І. Шраг, О. Косач (Олена Пчілка) та М. Дмитрієв. У лютому 1905 р. вони приїхали до Петербурга. Фрагментарні, але цікаві відомості щодо участі Володимира Павловича у цій поїздці містяться в праці Олени Пчілки «Оповідання з автобіографією», виданій 1930 року. Так, дізнаємося, що він представляв позицію української громади м. Києва, І. Шраг – Чернігова, М. Дмитрієв – Полтави, а О. Косач – Волині. Під час зустрічі з урядовцем вони доводили необхідність скасування обмежень для українського слова, запровадження української мови, насамперед, у шкільну освіту та передали йому відповідну доповідну записку. Олена Пчілка детально описала перебіг аудієнції, зазначивши, що кожен із делегатів виголосив перед прем'єр-міністром коротку промову. Зокрема, В. Науменко виступав першим, окресливши «стан українського життя і українського слова з погляду академічного» [36, с. 111, 113].

Результатом роботи делегації стало отримання інформації про підготовку нових законів про друк та цензурну реформу, за якими буде дозволено публікацію продукції українською мовою. Натомість, питання запровадження української мови в освіті залишилося невирішеним.

Про те, що Володимир Павлович особливо переймався саме цією проблемою Є. Чикаленко згадував не одноразово. З ним погоджувалася і С. Русова. З її спогадів стало відомо, що на початку ХХ ст. В. Науменко неодноразово висловлювався за національно-свідоме виховання дітей

та шукав шляхи відкриття приватної гімназії, де б учні, насамперед, вивчали рідну мову. Однак його зусилля, як і її власні, постійно наштовхувалися на ряд труднощів, серед яких була не лише протидія влади, а й нестача коштів, недостатня підтримка батьків учнів, брак педагогів [29, с. 171].

Останні згадки про діяльність В. Науменка у спогадах Є. Чикаленка датовано 1907 роком. Це інформація про реорганізацію журналу «Киевская Старина» у часопис «Україна». Євген Харлампович повідомляв про скликану за ініціативою Володимира Павловича нараду напередодні 25-річчя з дня заснування видання. Він хотів обговорити у колі однодумців долю часопису. Окрім Є. Чикаленка, у зібранні, взяли участь О. Левицький, О. Трегубов, В. Леонтович, П. Косач. В. Науменко наголосив на необхідності оновлення «Киевской Старини» та перетворення її в україномовний науково-публіцистичний і літературний журнал. Він довів, що зберегти часопис у існуючій формі неможливо, у зв'язку з відсутністю фінансування, зменшення кількості передплатників (до 300 на 1907 р.) та працівників редакції. Він представив колегам план й кошторис модернізації видання, зазначив, що до редакції згодилися долучитися молоді публіцисти А. Яковлів, В. Доманицький, Д. Дорошенко. На той час в Україні уже видавалися україномовні періодичні видання «Літературно-науковий вістник» та «Нова Громада», тому серед учасників наради виникла дискусія чи потрібно фінансувати три однотипні журнали. З присутніх лише Є. Чикаленко висловив пропозицію закрити «Киевскую Старину», адже всі свої кошти планував витратити на фінансування української щоденної газети. На загальних зборах Київської Старої громади Володимиру Павловичу вдалося переконати колег: було прийнято рішення розпочати у 1907 р. видавати замість «Киевской Старини» журнал «Україна» [35, с. 329-330].

Безперечно важливим джерелом для реконструкції біографії та просопографічного портрету В. Науменка є спогади літературознавця, публіциста, громадського діяча С. О. Єфремова «Про дні минулі», що охоплюють період 1876-1907 років. Він належав до молодого покоління київських громадівців і, зважаючи на значну різницю у віці (24 роки) та відмінність світоглядних орієнтирів з Володимиром Павловичем, оцінював його постать та громадсько-політичну діяльність досить критично. Їх контакти були виключно діловими і обмежувалися спільною участю у громадських справах. Вони зустрічалися на засіданнях ради ЗУБО, були членами УДП, співпрацювали у редакції «Киевской Старини». Ставлення В. Науменка до С. Єфремова теж не було прихильним, про що останньому було відомо. Однак, у спілкуванні з ним Володимир Павлович ніколи не виявляв неприязні. Свідченням цього є відомості про

роботу Сергія Олександровича у редакції «Киевской Старини», коли у 1901 р. він мав на деякий час замінити В. Науменка на посаді редактора часопису. С. Єфремов відзначив надзвичайну доброзичливість, тактовність та відкритість останнього під час передавання справ. Він детально пояснив йому повноваження, ознайомив з організаційними моментами роботи друкарні, не виявивши при цьому неповаги і зверхності [7, с. 498].

Зі спогадів публіциста можна почерпнути цінні відомості, що дозволяють дослідити ключові риси просопографічного портрету В. Науменка. Зокрема, дізнаємося що останній належав до авторитетних представників українського національного руху, був видатним педагогом, людиною шанованою серед української громадськості. На думку С. Єфремова, він самовіддано працював для національного відродження України, був «справжнім головою і творцем як «Киевской Старини» так і цілої Старої громади». Ключовими рисами Володимира Павловича він називав широку ерудованість, тактовність, уміння висловлювати свою думку і переконувати співбесідника, знаходити компроміси та злагоджувати конфліктні ситуації. Однак, надмірна поміркованість, обережність, нездатність на рішучі вчинки, непослідовність названо негативними рисами ученого, і саме вони відштовхували від нього молодь. Для молодих членів Київської громади і співробітників «Киевской Старини», вихованих в інших соціально-психологічних умовах та охоплених рішучим прагненням до швидких радикальних змін, В. Науменко був «компромісовцем нерозкажним з натури, з удачі». С. Єфремов згадував, що в колі друзів-однолітків вони дали йому прізвисько «Лис Микита», а природну щирість часто вважали показною [7, с. 504-505].

Фрагментарні відомості про постать педагога також містяться у некролозі «Памяти В. П. Науменка», який Сергій Олександрович опублікував у 1919 р. на шпальтах газети «Рада». У ньому він знову наголосив, що Володимир Павлович належав до покоління діячів українського національного руху, що присвятили свою працю культурному відродженню рідного народу. Активна наукова і безкорисна громадсько-культурна діяльність, багатий досвід, широкі знання, видання журналу «Киевская Старина», участь у Київській Старій громаді, названі його основними здобутками. С. Єфремов підкреслив що В. Науменко не був політиком, а найяскравіше реалізував себе у культурно-освітній роботі, якій «служив щиро і невідкупно до останнього моменту» [6, с. 3].

Ще одним цінним джерелом, у якому зафіксовано великий пласт інформації про життєвий та творчий шлях ученого є праця «Спогади про мої зустрічі з українськими діячами старшого покоління» письменника, мецената,

громадсько-політичного діяча В. Леонтовича. Його познайомив з Володимиром Павловичем наприкінці 1880-х або на початку 1890-х рр. В. Симиренко, а перша зустріч, вірогідно, відбулася у редакції журналу «Киевская Старина», яку вони відвідали, завітавши до Києва. Як і С. Єфремов, характеризуючи риси вдачі В. Науменка В. Леонтович виділив врівноваженість, тактовність, поміркованість та «деяке маловірство». Саме вони робили діяча непопулярним серед молоді кінця XIX ст., яка відкрито висловлювала невдоволення тогочасним становищем українців. Автор спогадів зазначав, що Володимир Павлович відчував опозиційність молодих громадських діячів, тому мало з ними контактував [13, с. 317]. В. Леонтович доводив, що молодше покоління представників національного руху мало знало про внесок ученого у громадсько-культурне життя України і часто ставилися до нього холодно і несправедливо, звинувачуючи у байдужості та відсутності глибокого національного почуття.

Зі спогадів дізнаємося, що у 1907 р. В. Науменко був одним із ініціаторів заснування Українського наукового товариства в Києві, уклав статут організації та виклопотав його затвердження. Однак, під час обрання голови організації українські громадські діячі підтримали кандидатуру М. Грушевського, який, за свідченням В. Леонтовича, ставився до ученого більш ніж неприхильно. Коли ж Михайла Сергійовича було заслано до Сибірска, Володимир Павлович прийняв пропозицію очолити товариство до його повернення. Він, як ніхто інший, розумів значення УНТ для української громадськості, тому намагався всіма шляхами зберегти його від закриття. Після повернення М. Грушевського В. Науменко одразу відмовився від головування [13, с. 318]. Цей випадок ще раз засвідчує надзвичайну шляхетність діяча, його відданість громадським справам, заради результату яких він завжди жертвував особистими амбіціями. У спогадах В. Леонтовича також знаходимо коротку інформацію про кількарічну працю В. Науменка у розпорядчій раді фонду В. Симиренка.

Автор зауважив, що упереджене ставлення громадських діячів до Володимира Павловича не було виправданим, адже він був людиною, яка щиро і віддано служила Україні, безмежно її любила та завжди долучалася до всіх громадських справ, виконуючи свою роботу якісно та безкорисно. В. Леонтович наголосив, що для покоління учасників національного руху, яке представляв В. Науменко, першочерговим завданням було національно-культурне відродження України, адже розгорнути широку політичну діяльність у 60-80-х роках XIX ст. вони не мали жодної можливості. Також він справедливо зазначив, що поширене серед української громадськості на початку XX ст. надто критичне ставлення до людей на

ґрунті політичних поглядів або особистих антипатій, ставало частою причиною усунення від активної участі у національному русі цінних працівників.

Як і автори усіх вище згаданих спогадів, В. Леонтович високо оцінював широку ерудованість В. Науменка, називав його ученим-практиком, а не кабінетною людиною і заперечував думку, що той не міг бути політиком. Хоча теж відзначав його обережність у ставленні до політичної діяльності. Разом з тим, В. Леонтович одним із перших повідомив окремі факти про роботу В. Науменка на державних посадах напередодні і у роки Української революції. Так дізнаємося, що у 1917 р. він працював віце-куратором, а згодом куратором Київської шкільної округи, а у листопаді 1918 р. став міністром освіти та мистецтв Української Держави [13, с. 319-320].

На коротку, але позитивну оцінку діяльності Володимира Павловича у Раді Міністрів Гетьманату натрапляємо у мемуарах П. Скоропадського. Гетьман називав нового міністра освіти, видатною постаттю в уряді, надзвичайно культурною людиною, світлою ідейною особистістю та відомим педагогом, який щиро любив Україну [34].

Дуже фрагментарні, але цікаві відомості, що дозволяють проаналізувати взаємини В. Науменка з оточенням, вміщені у праці Л. Міщенко «З минулого століття. Спомини» (1929 р.). Вона була дружиною історика, еллініста, філолога, члена Київської Старої громади Ф. Г. Міщенка і близько спілкувалася з Володимиром Павловичем. Л. Міщенко згадує його з великою вдячністю та теплотою. Вона оповіла, що після смерті чоловіка, у 1906 р., учений фінансово підтримував її родину, зокрема допоміг їй влаштуватися викладачем до своєї гімназії, заохочував до перекладу літературних творів українською мовою. Для жінки він був наставником у педагогічній діяльності, до якого вона завжди могла звернутися за порадою та допомогою. «Надзвичайно освіченою, світлою людиною, незмінним другом був для мене Володимир Павлович Науменко», – писала Л. Міщенко [16, с. 141].

Важливим джерелом для дослідження життєвого і творчого шляху вченого також є некрологи його пам'яті. Написані друзями, знайомими та колегами, вони містять цінні біографічні відомості та характеристику основних напрямів його діяльності. Перші з них опублікували улітку і восени 1919 р. С. Єфремов, В. Міяковський, П. Зайцев, а у 1920-1921 р. згадку-некролог розмістив на шпальтах віденського часопису «Хліборобська Україна» Д. Дорошенко.

Якщо у публікації С. Єфремова вміщена загальна характеристика громадської і культурно-освітньої діяльності В. Науменка, то у працях В. Міяковського, П. Зайцева та Д. Дорошенка, що мають однакові назви «В. П. Науменко» знаходимо

інформацію про формування його світогляду і детальний виклад ключових етапів життя. Усі троє – видатні українські вчені – знали В. Науменка особисто, тому їх спогади про нього у некрологах дуже цінні. Вони вказують точну дату народження педагога (7 липня 1852 р.) і зазначають, що великий вплив на становлення його особистості мав батько, Павло Осипович, який працював учителем повітової школи, а згодом директором Новгород-Сіверської та Білоцерківської гімназій [17, с. 67; 5, с. 257; 8, с. 1778]. Саме він прищепив сину любов до рідного краю, української мови, літературної творчості, культури і став прикладом при обранні професії. У вільний час П. Науменко перекладав на українську мову твори зарубіжних письменників, зокрема А. Міцкевича [5, с. 257].

З некрологів Д. Дорошенка та П. Зайцева дізнаємося, що В. Науменко здобував середню освіту спочатку у Новгород-Сіверській і Білоцерківській гімназіях, а у 1861 р., коли його родина переїхала до м. Києва, став учнем 2-ої Київської гімназії [5, с. 257; 8, с. 1778]. Д. Дорошенко зазначив, що у 1873 р. Володимир Павлович закінчив історико-філологічний факультет Київського університету, після чого розпочав активну педагогічну діяльність, працюючи у різних середніх навчальних закладах м. Києва упродовж наступних 30-ти років. При цьому П. Зайцев згадував, що учений почав роботу на освітянській ниві ще студентом. Він був учителем у початкових школах, а від 1873 р. отримав посаду викладача російської мови та літератури у 2-ій Київській гімназії та ще кількох закладах [8, с. 1778; 5, с. 257]. В. Міяковський навів точний перелік освітніх установ, до яких запросили працювати вченого: 2-га Київська гімназія, Колегія Павла Галагана, Київський кадетський корпус, жіночі гімназії А. Т. Дучинської і Фундуклеївська [13, с. 67].

За спогадами авторів некрологів педагогічна діяльність В. Науменка тривала до 1903 р., коли він вийшов на пенсію. Однак, за два роки він повернувся в педагогіку, як директор власної приватної гімназії, працюючи на цій посаді до середини 1914 року [8, с. 1778; 5, с. 257]. Оцінюючи культурно-освітню діяльність вченого, Д. Дорошенко зазначав, що як педагог він «придбав собі широку славу в Києві і вдячну пам'ять численних своїх учнів та вихованців» [5, с. 257].

У некролозі, авторства В. Міяковського, міститься цінна інформація про методику викладання В. Науменка у Київській приватній гімназії та характеристика організації навчального процесу. Автор згадував окремі педагогічні праці вченого («Педагогические курсы 1897 г. в г. Пирятин», «О задачах преподавания отечественной словесности»), а також відзначив його внесок в історію української педагогіки: «Як методист В[олодимир] П[авлович] виховав і декілька поколінь робітників

на педагогічній ниві, будь то в педагогічному класі жіночих гімназій, будь то на педагогічних курсах, чи на лекціях для вчителів мови й письменства. ... В[олодимир] П[авлович] виявив себе широко освіченим педагогом в загальному розумінню цього слова: методику навчання мови й письменства він ставив на міцний і широкий ґрунт загальнопедагогічних і дидактичних прийомів» [13, с. 67]. Зі змісту некрологу дізнаємося, що наприкінці XIX – на початку XX ст. Володимир Павлович був діяльним членом громадських просвітницьких організацій – Товариства сприяння початковій освіті, Товариства денних притулків для дітей робітничого класу, Київського товариства грамотності.

У некрологах Д. Дорошенка та П. Зайцева знаходимо важливі відомості про участь В. Науменка у громадівському русі. Автори повідомили, що він долучився до Київської Старої громади у 1875 р., ставши її скарбником. Наступного року учений підтримав ідею відрядження за кордон М. Драгоманова і за розпорядженням громади контактував з ним упродовж перебування того у Женеві. Як і В. Леонтович, автори некрологів повідомляють, що В. Науменко був одним із фундаторів Українського наукового товариства в Києві, а упродовж 1914-1917 років головував в установі.

П. Зайцев та Д. Дорошенко дали оцінку творчій спадщині Володимира Павловича. Зокрема, П. Зайцев зазначив, що доробок ученого утворюють понад 130 праць з історії української культури, літературознавства, мовознавства, фольклористики та публіцистика. Зі змісту некрологів дізнаємося, що від моменту заснування журналу «Киевская Старина» він був її постійним дописувачем, а у 1891 р. став фактичним редактором (офіційно зайняв цю посаду у 1893 р.). Також учений співпрацював з журналом «Українская жизнь», україномовними та російськомовними газетами.

У некрологах П. Зайцева, В. Міяковського та Д. Дорошенка вміщено коротку характеристику найвідоміших наукових праць В. Науменка («Обзор фонетических особенностей малорусской речи», «Загальні принципи українського правопису», «Нові матеріали для історії української літератури») та статей на шпальтах журналу «Киевская Старина». Вони є джерелом для реконструкції бібліографії частини опублікованого доробку діяча [5, с. 257-258; 8, с. 1779; 13, с. 68-69].

Згадані некрологи мають важливе значення і для реконструкції життєвого шляху В. Науменка у період Української революції та національно-визвольних змагань за українську державність. Так дізнаємося, що навесні 1917 р. учений тимчасово виконував обов'язки голови Української Центральної Ради, а, після повернення до м. Києва М. Грушевського, до листопада 1917 р. працював на посадах віце-куратора та куратора Київської Шкільної округи. У 1918 р. Володимир Павлович

став членом та фактичним головою ради при Міністрі освіти. У листопаді 1918 р. його призначено на посаду міністра освіти і мистецтв Української Держави. Останній рік життя В. Науменка був присвячений виключно науковій роботі: за дорученням УАН він упорядковував матеріали з мовознавства та опрацьовував власні архіви М. Максимовича та редакції «Киевской Старини» [5, с. 256; 13, с. 69].

Особливо цінним у некрологах є пласт просопографічної інформації, що дозволяє розкрити особливості вдачі ученого. Усі автори відзначали, що В. Науменко володів надзвичайною здатністю привертати до себе людей, викликаючи їх щире повагу. Цьому сприяла його доброзичливість, тактовність, лагідність, врівноваженість. Вони також наголошували, що на формування його переконань великий вплив мали суспільно-політичні реалії другої половини XIX ст., тому йому було дуже важко сприйняти революційний запал та радикалізм представників українського національного руху другого десятиліття XX століття. Шанований педагог не був та й не бачив себе ключовим діячем політичного життя України і тримався осторонь політичних процесів, викликаючи шквал критики через обережність або помилкові кроки. Загалом зміст некрологів свідчить, що В. Науменко був видатною людиною своєї епохи, яка присвятила свою самовіддану працю справі формування національної самосвідомості українського народу та його національно-культурного відродження.

Висновки дослідження. Незважаючи на різний обсяг відомостей про постать ученого, масив проаналізованих джерел має важливий інформаційний потенціал. Спогади та некрологи сучасників В. Науменка збагатять джерельну базу дослідження його біографії, дадуть можливість комплексно вивчити та реконструювати життєпис, зокрема його просопографічну складову. На їх основі можна визначити ключові риси вдачі ученого, його стиль спілкування з друзями та колегами, ставлення до власної праці та подій епохи, а також проаналізувати шляхи формування світогляду та громадянської позиції. Також мемуарій має важливе значення для укладання бібліографії та оцінки творчого доробку педагога.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Абдул І. Науково-просвітницька діяльність В. П. Науменка (1852 – 1919) : монографія. Умань : Жовтий, 2010. 195 с.
2. Вегера Л. Р. Культурно-освітня діяльність В. П. Науменка у дореволюційний період (друга половина XIX ст. – 1917 р.). *Сумська старовина*. 2015. № XLVI. С. 112–118.
3. Джеджула Ю., Пайкова Є. Його називали «Завідуючий могилою Шевченка». *Київський вісник*. 1993. 6 березня. С. 3–4.
4. Діба А., Щербанюк І. Повернення з небуття. *Київський вісник*. 1993. 6 березня. С. 3.

5. Дорошенко Д. В. П. Науменко. *Хліборобська Україна : збірник*. 1920-1921. Кн. II, III, IV. – С. 256–258.
6. Єфремов С. Пам'яті В. П. Науменка (8. VII 1919). *Рада*. 1919. № 1(28). 3 (16) вересня. С. 3.
7. Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі (спогади). К. : Темпора, 2011. 792 с.
8. Зайцев П. В. П. Науменко 8 липня 1919 р. : некролог. *Книгарь : літопис українського письменства*. 1919. Число 25–26. С. 1778–1780.
9. Ільєнко І. Володимир Науменко (1852 – 1919). *Літературна Україна*. 1992. 6 серпня. С. 4
10. Ільєнко І. «Приговор привести в исполнение в 24 часа». *Літературна Україна*. 1992. 13 серпня. С. 3
11. Клименко І. В. В. П. Науменко і його роль у розвитку українського просвітництва кінця XIX – початку XX ст. *Рукописна та книжкова спадщина України : археографічні дослідження унікальних архівних та бібліографічних фондів / ред. Л. А. Дубровіна*. Київ : Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2000. Вип. 6. С. 36–40.
12. Кучинський М. Літературно-видавнича діяльність Володимира Науменка – редактора журналу «Киевская Старина». *Пам'ять століть*. 2000. № 3. С. 103–114.
13. Леонтович В. Спогади про мої зустрічі з українськими діячами старшого покоління. Зібрання творів : в 4-х т. К. : Сфера, 2004. Т. 3 : Повість. Спогади. С. 302–335.
14. Любовець Н. Мемуари (спогади) як джерело біографічних досліджень. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*. 2009. Вип. 24. С. 277-291.
15. Ляшко С. М. Джерельна база біографічних досліджень: загальне і особливе. *Українська біографістика*. 2011. Вип. 8. С. 27-50.
16. Міщенко Л. З минулого століття. Спомини. *За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття*. 1929. Кн. 4. С. 106-160.
17. Міяковський В. В. П. Науменко (1852 – 1919). *Вільна українська школа*. 1919/1920. № 1–3. С. 66–69.
18. Наумова Н. Науменко Володимир Павлович. *Шевченківська енциклопедія : у 6 т. К. : Наукова думка, 2013. Т. 4. С. 454–455.*
19. Науменко Володимир. *Енциклопедія українознавства : у 11 т. : перевидання в Україні / ред. В. Кубійович*. Львів : Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1996. Т. 5. С. 1716.
20. Науменко Володимир. *Українська література у портретах і довідках. Давня література – література XIX ст. : довідник / редкол.: С. П. Денисюк, В. Г. Дончик, П. П. Кононенко*. К. : Либідь, 2000. С. 217 – 218.
21. Науменко Володимир Павлович. Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX – XX ст.) : хрестоматія / упоряд. Л. Д. Березівська та ін. К., 2003. С. 104–105.
22. Науменко Володимир Павлович. *Українська видавнича справа у персоналіях (XVI ст. – середина XX ст.) : бібліограф. словник-довідник / за заг. ред. Л.О.Губи*. Дніпропетровськ, 2016. С. 123–128.
23. Науменко Володимир Павлович. *Діячі Української Центральної Ради : біографічний довідник / за ред. В. Верстюка, Т. Осташко*. Київ : НАНУ, Український міжнародний комітет з питань науки і культури, Ініціативний комітет «Універсал», 1998. С. 133–134.
24. Осташко Т. С. Науменко Володимир Павлович. *Енциклопедія історії України : в 10 т. / НАН України, Ін-т історії України ; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К. : Наук. думка, 2010. Т. 7. С. 228.*
25. Павлюк І. Володимир Науменко (1852 – 1919). *Українська журналістика в іменах : зб. наук. праць*. Львів, 1996. Вип. 3. С. 225–227.
26. Пайкова Є. В. Володимир Науменко (1852 – 1919). *Український історичний журнал*. 1998. № 6. С. 90–102.
27. Палієнко М. Г. Повернення із забуття : портрет вченого, журналіста, видавця Володимира Науменка. К. : Досл. центр іст. укр. преси, 1998. 40 с.
28. Побірченко Н. С. Науменко Володимир Павлович. *Українська педагогіка в персоналіях : навчальний посібник : у 2-х книгах / за ред. О. В. Сухомлинської*. К. : Либідь, 2005. – Кн. 2. С. 516 – 524.
29. Русова С. Мої спомини (1878-1915). *За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття*. 1928. Кн. 3. С. 147-205.
30. Скоропад І. Забуті імена : В. П. Науменко (1852 – 1919). *Вісник Львівського університету. Серія Педагогічна*. 2003. Вип. 17. С. 224–231.
31. Скоропад І. В. Науково-просвітницька діяльність В. П. Науменка (1852 – 1919) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. К., 2005. 21 с.
32. Скоропад І. Вплив М. Максимовича на формування особистості В. Науменка. *Історико-педагогічний альманах*. 2007. Вип. I. С. 56–58.
33. Старовойтенко І. Просопографічний портрет особистості у контексті сучасних завдань біографічних та історичних досліджень. *Українська біографістика*. 2008. Вип. 4. С. 50-66.
34. Тишкевич М. Володимир Науменко – видатний організатор київського освітництва. *Український інтерес*. URL: <https://ua.in.press/blogs/volodymyr-naumenko-vydatnyj-organizator-kyuyivskogo-osvityanstva-1297067> (дата звернення 20.05.2022).
35. Чикаленко Є. Спогади (1861-1907) : документально-художнє видання. К. : Темпора, 2003. 416 с.
36. Шацька А. Про перебування делегації українських культурних діячів у Санкт-Петербурзі (з листа Олени Пчілки). *Слово і час*. 2016. № 5. С. 110-120.